

Molekulárne aspekty evolúcie človeka

Vladimír Ferák

Molekulárna genetika a evolúcia

Jedna z možností ako využiť súčasné výsledky molekulárnej genetiky je použiť ich pri štúdiu evolúcie

Gény (resp. ich produkty – RNA a bielkoviny) – slúžia ako historické dokumenty

Táto možnosť využitia sa rýchlo rozširuje v dôsledku súčasného zjednodušenia metód (celogenómového) sekvenovania a možností hromadného stanovovania polymorfizmov DNA

PATTERNS IN EVOLUTION *The New Molecular View*

Roger Lewin

Porovnávacia analýza informačných makromolekúl

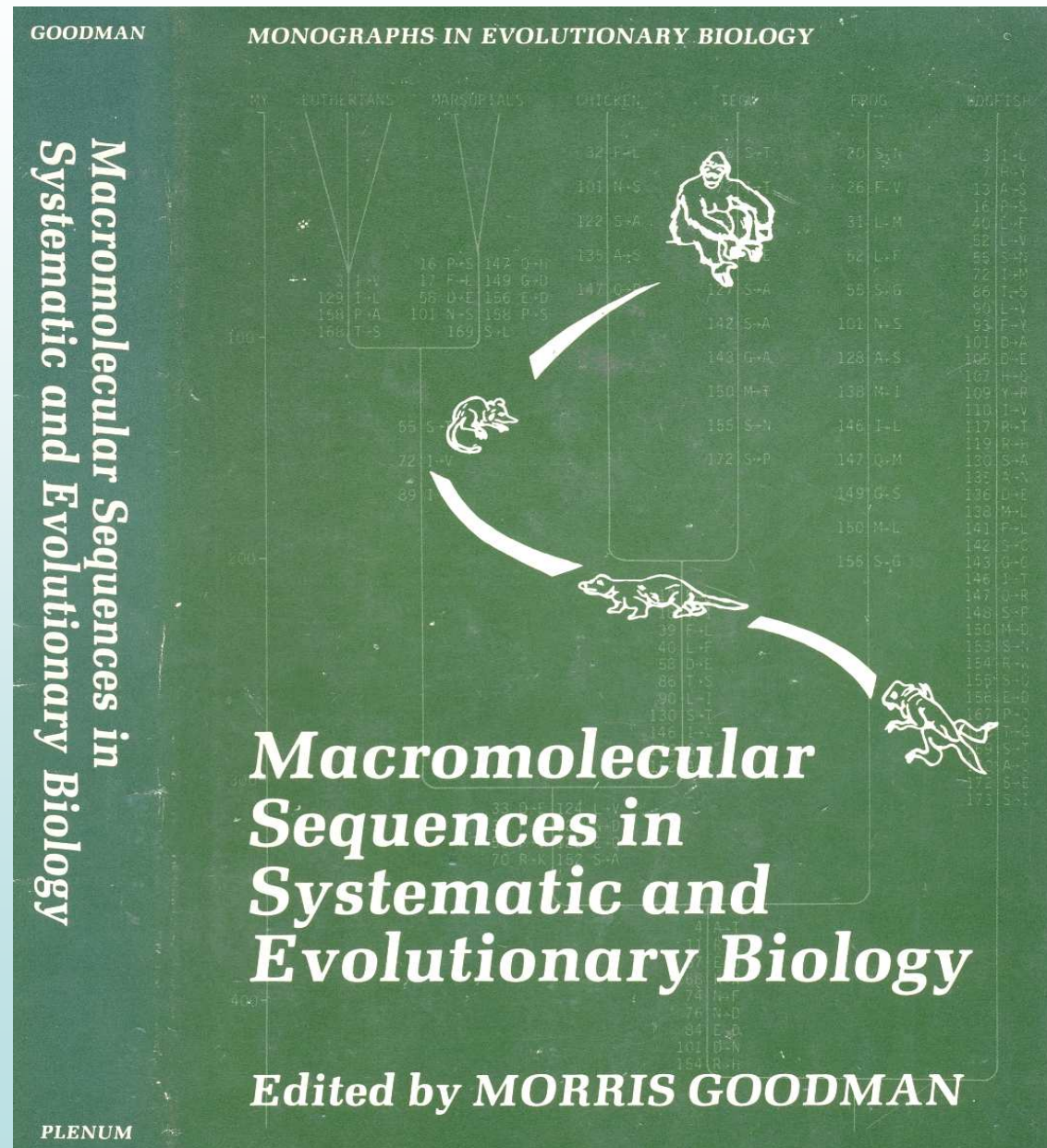
(nukleové kyseliny, bielkoviny)

kvantitatívna miera pre stanovenie
evolučného vzťahu medzi súčasťami
bunky, bunkami, organizmami,
populáciami atď.

Zuckerlandl a Pauling (1965)

*"Molekuly ako dokumenty
evolučnej histórie"*

– molekulárna revolúcia
v (evolučnej) biológii.

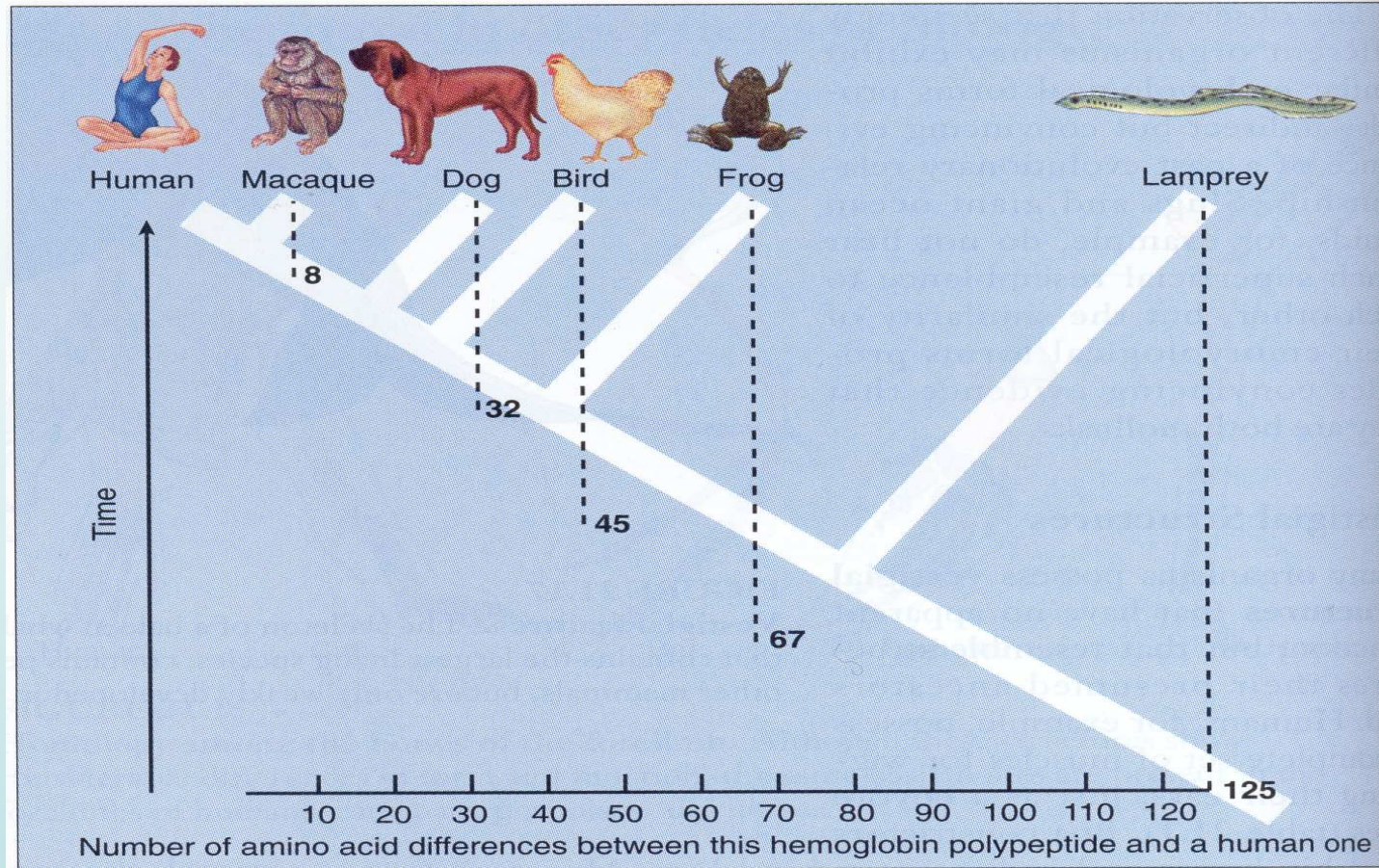

Sekvence polypeptidov ako miera evolučnej príbuznosti organizmov – molekuly odrážajú evolučnú vzdialenosť

Počet odlišných aminokyselín v β -reťazci hemoglobínu vo vzťahu k hemoglobínu človeka (celková dĺžka reťazca je 146 aminokyselín)

<u>Druh</u>	<u>počet odlišností</u>
človek	0
gorila	1
gibon	2
makak	8
myš	27
žaba	67
mihuľa	125

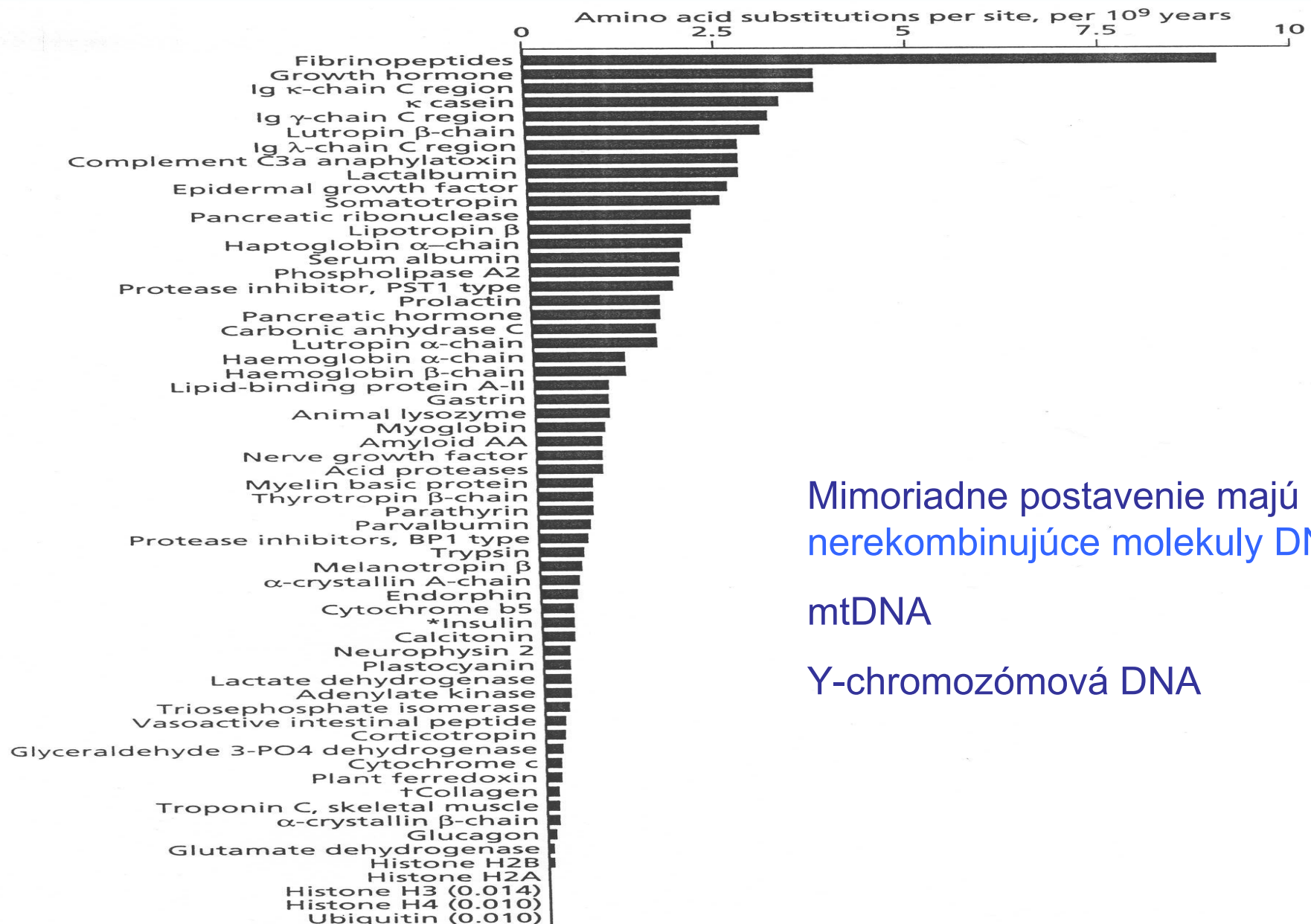

FIGURE 21.18

Molecules reflect evolutionary divergence. You can see that the greater the evolutionary distance from humans (white cladogram), the greater the number of amino acid differences in the vertebrate hemoglobin polypeptide.

Molekulárne chronometre – konkrétne nástroje, ktoré merajú čas v molekulových hodinách

Mimoriadne postavenie majú nerekombinujúce molekuly DNA:

mtDNA

Y-chromozómová DNA

Fig. 7.4 Rates of amino acid substitution for various mammalian proteins. *Excluding guinea pig and coypu, the phylogenetic position of which has been debated (see section 7.4); † Excluding non-repetitive ends. Data from Nei (1987).

„Molekulárny“ pohľad na evolúciu človeka (a ľudoopov)

Sarich, V., Wilson, A.:

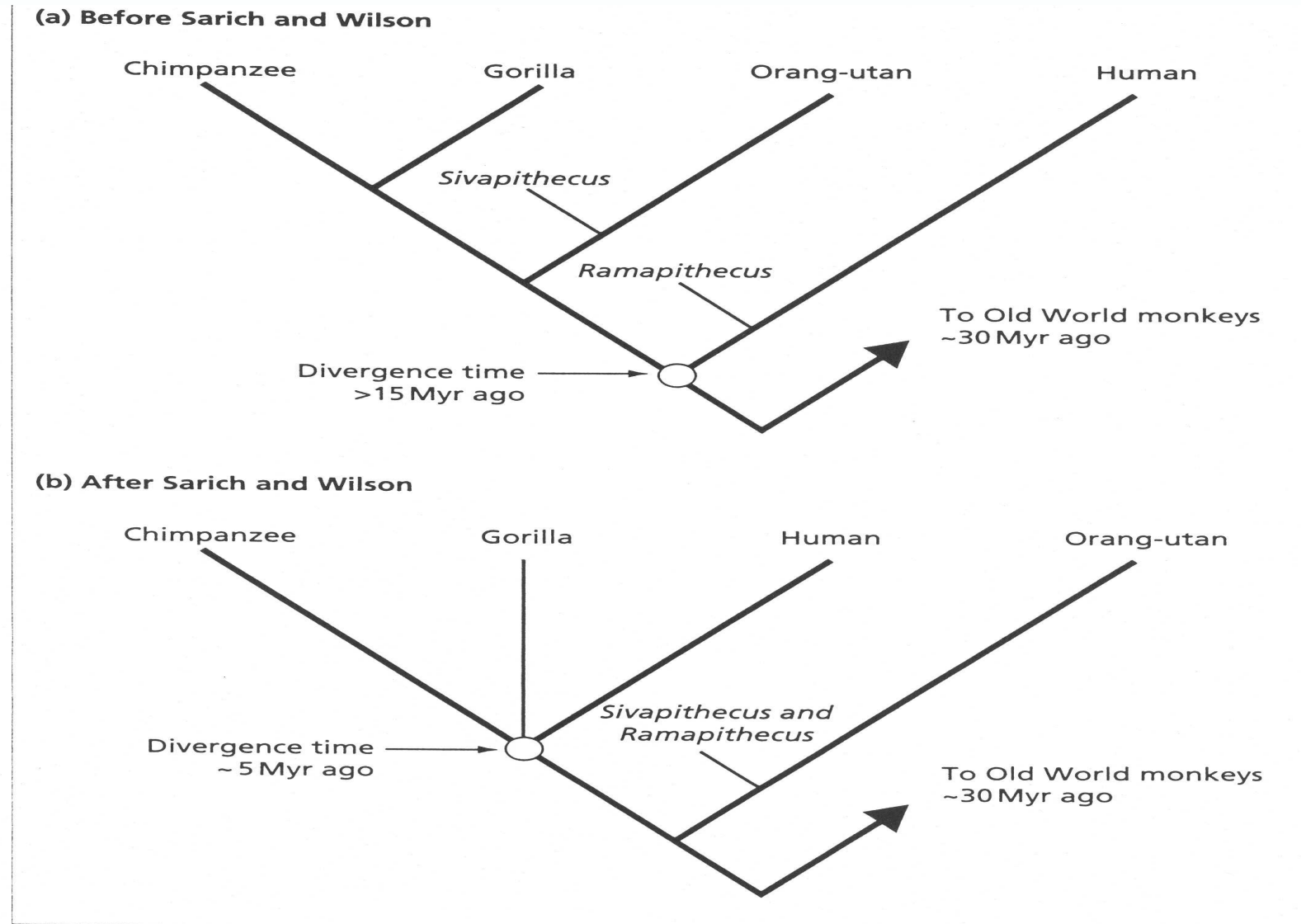
„*Genomic evolution in primates*“

Science, 179, 1973

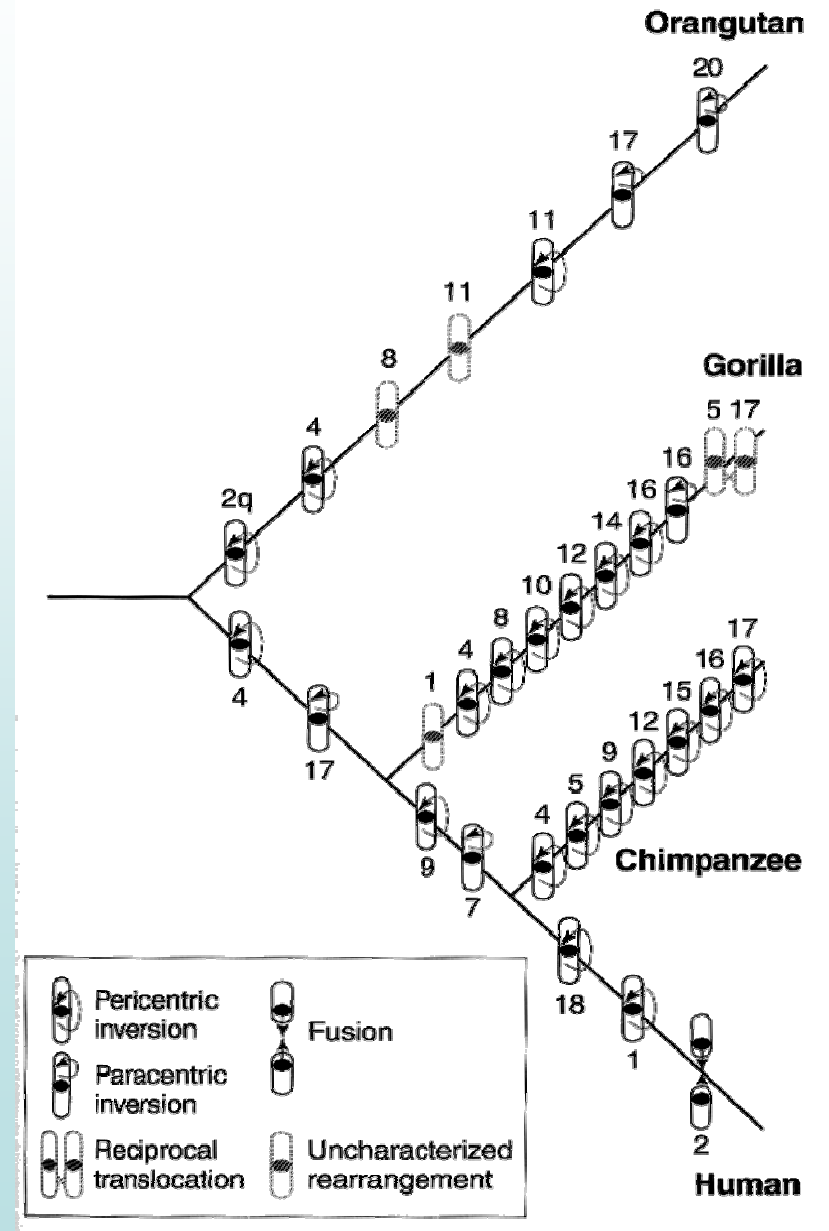
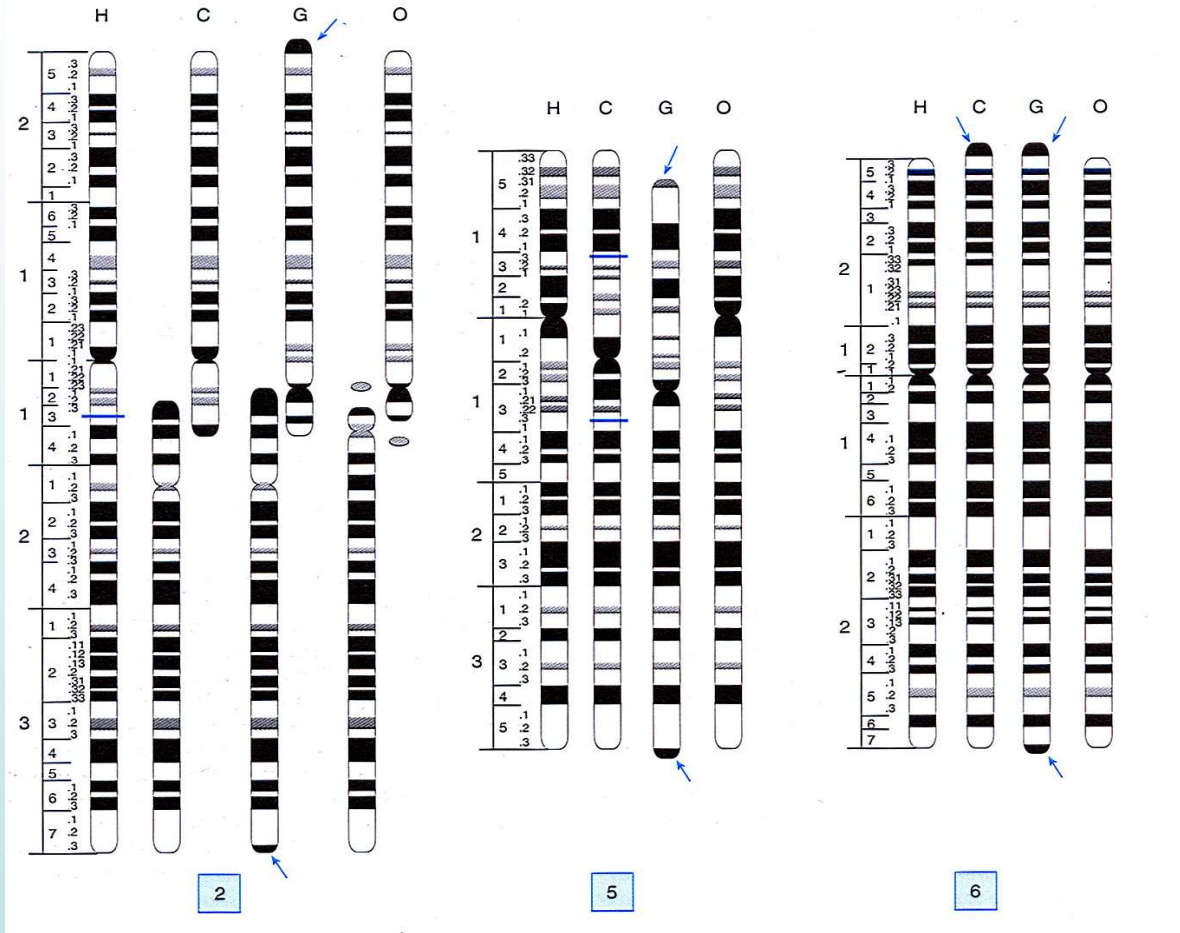
Porovnávali sekvencie polypeptidov; málo dát

Skeptické prijatie...

Skepsa prekonaná až po potvrdení z porovnania chromozómov (Yunis a Prakash, 1982) ale najmä zo sekvencií DNA (90-te roky)

Porovnávacia cytogenetika ľudoopov a človeka

- Šimpanz-C, gorila-G, orangutan-O: $2n=48$ chrom.

H. sapiens: $2n=46$ chrom.

- Ľudský chrom.č.2 vznikol Robertsonovou translokáciou

- Nezhody v niektorých C-prúžkoch + inverzie, recipročné translokácie, Robertsonova translok.

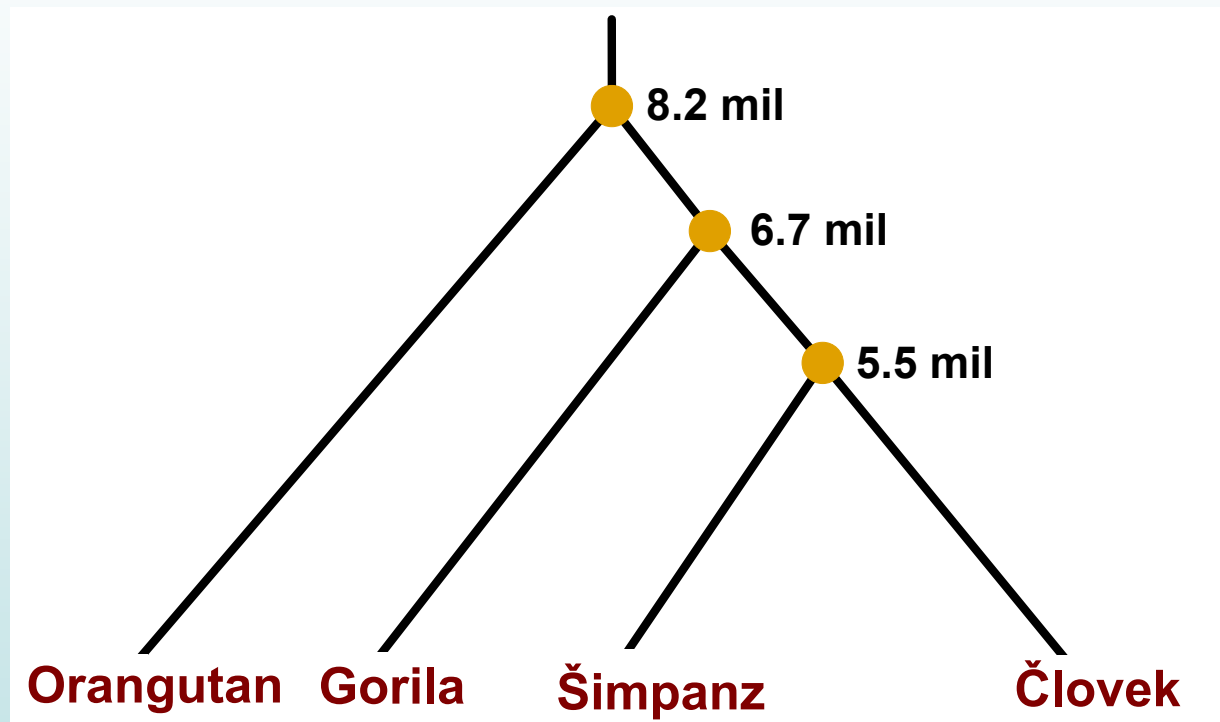
Čím sa odlišujeme od ľudoopov?

➤ len veľmi málo génov človeka nemá ortológ v genóme šimpanza a gorily; **vysoká sekvenčná homológia**

➤ omnoho **menšia genetická variabilita u človeka** než u ostatných primátov (⇐ štúdie génov a sekvencií lokalizovaných v rôznych oblastiach genómu)

➤ ľudská populácia prešla relatívne nedávno **genetickým bottleneckom**, ktorým sa značná časť predtým existujúcej variability stratila

➤ „**Bottleneck**“ **nastal nedávno** (pred rádovo 10^5 rokmi (možno <200 000 r.) a prežilo ho len rádovo stovky až tisíce jedincov)

Dendrogram na báze veľkého množstva sekvencií DNA a odhad času od spoločného predka

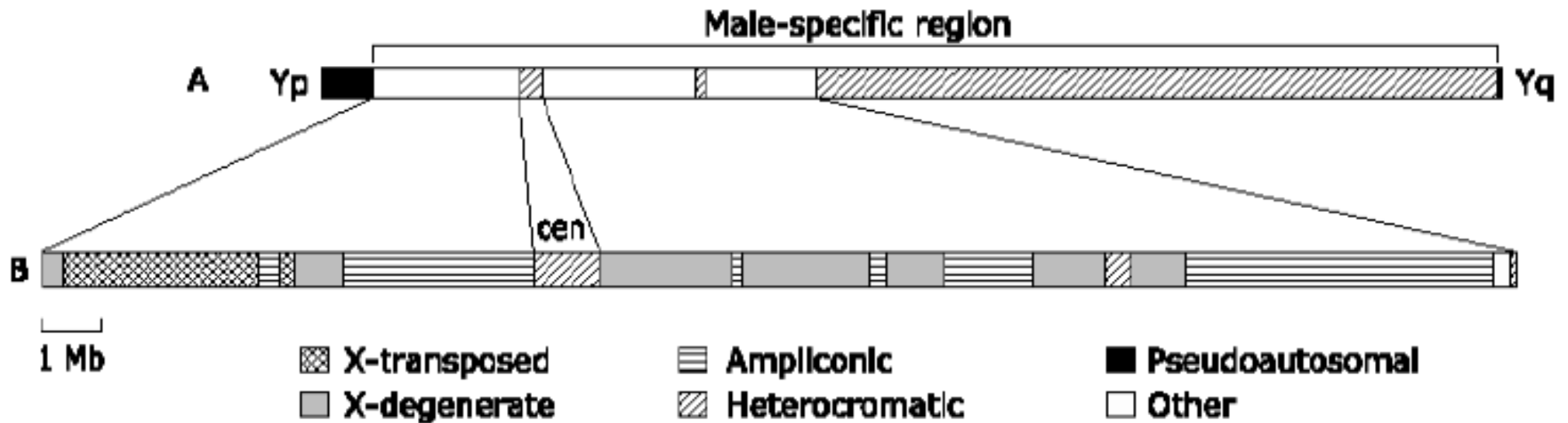

Nástroje štúdia evolúcie *H. sapiens* -mtDNA a Y-DNA

- Nepodstupujú rekombináciu, polymorfizmy sú prenášané spolu a tvoria haplotyp so samostatnou históriou (majú v sebe zapísanú vlastnú genealógiu)
- Dedia sa uniparentálne, poskytujú možnosť sledovať individuálne maternálne/paternálne línie – migrácie ľudských skupín
- Vysoká mutačná rýchlosť - ideálna pre relatívne krátku evolúciu moderného človeka, umožňuje datovanie recentných udalostí, napr. osídľovania kontinentov a populačných migrácií
- Majú oblasti pomaly mutujúce aj rýchlo mutujúce

Ľudský Y-chromozóm

- 60 Mb dlhá lineárna molekula DNA
- 95% predstavuje NRY – non-recombining region of Y (zvyšných 5%: ψ -autozomálna oblasť, rekombinuje s X-chromozómom)
- Heterochromatín: 6 rôznych typov sekvencií v tandemových zoskupeniach
- Euchromatín: X-transponované, X-degenerované a amplikonické segmenty
- 156 transkripčných jednotiek, 27 proteínových rodín (12 vo všetkých tkanivách, 11 špecifických pre *testes*)
- Polymorfizmy: SNP (nízka mutačná rýchlosť) a STR (vysoká mutačná rýchlosť)

Prenos mtDNA, Y-chromozálnej DNA a autozomálnej DNA

Pred **5** generáciami mal každý jedinec $2^5 = 32$ predkov, z nich len od jedného zdedil Y, od jedného mtDNA, ale od všetkých autozomálnu DNA

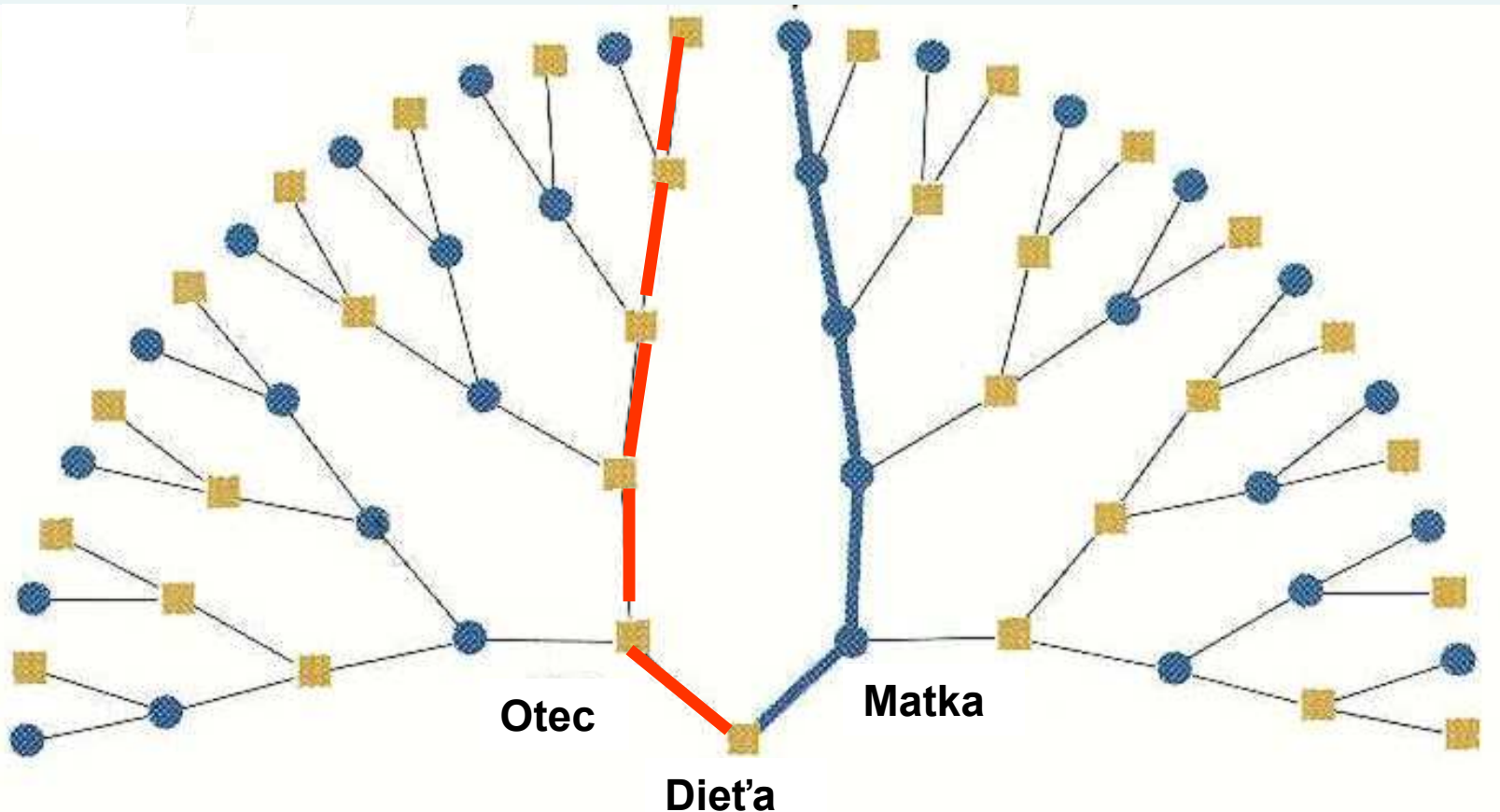
mtDNA a Y-DNA: žiadna rekombinácia

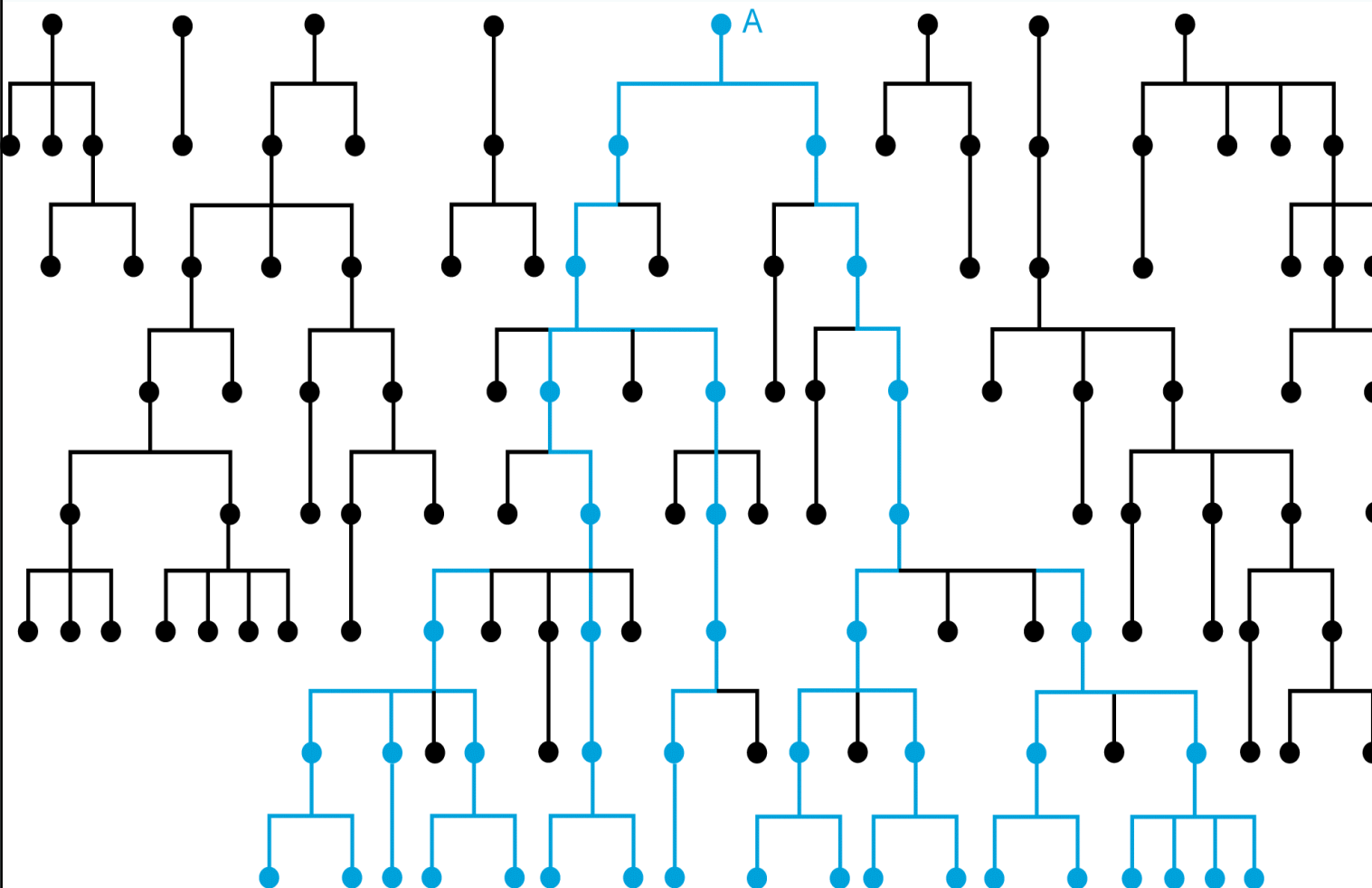
prenos „*en bloc*“ cez generácie

Každý má práve jedného Y-predka a jedného mt predka v ktorejkoľvek predošlej generácii

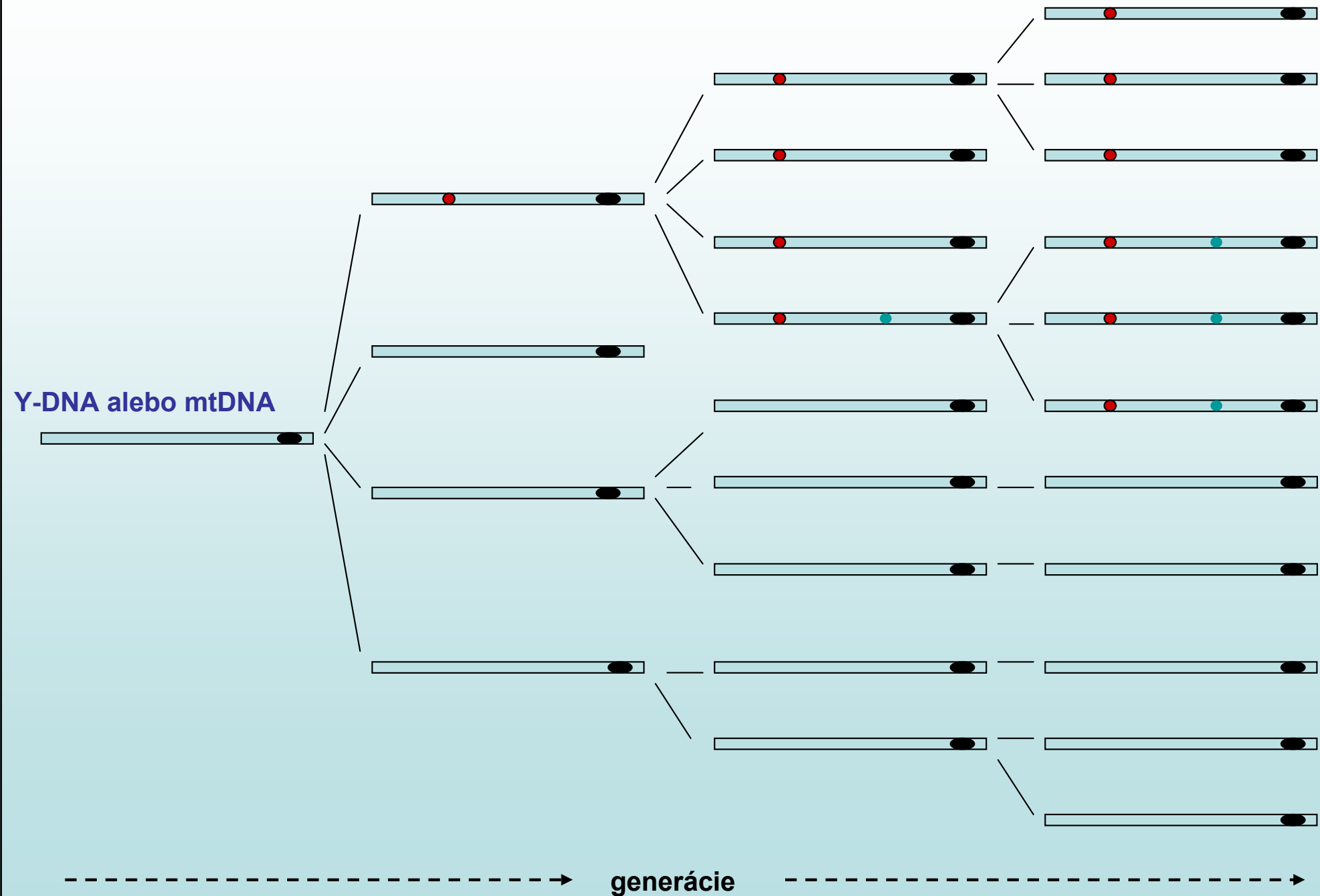

Koalescencia línií mtDNA a Y-DNA

- Možno nájsť spoločného predka pre členov akejkolvek populácie/taxónu: **koalescencia**
- V každej generácii dôjde k zániku a naopak k zmnoženiu niektorých línií
- Po čase v rovnovážnej populácii prevládne mt/Y DNA od jediného spoločného predka

Mutácie na mtDNA alebo Y-DNA a ich postupnosť

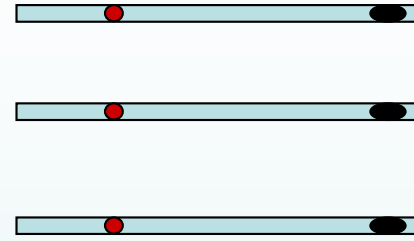

Haplotypy a haploskupiny

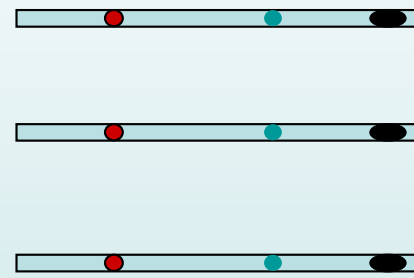
Haplotyp: súbor konkrétnych mutácií na jednej molekule DNA

Haploskupina: súbor podobných haplotypov, odvodených od spoločného predka; majú spoločnú mutáciu

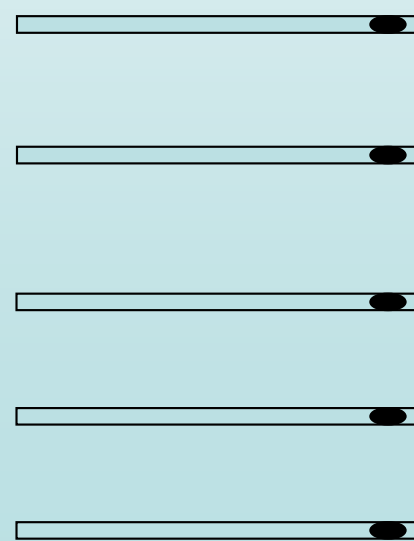
haplotyp C

haplotyp B

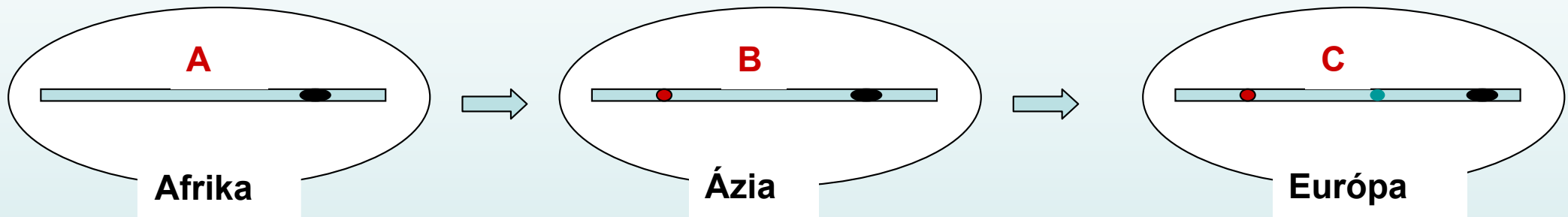

haplotyp A

haploskupina

Mutácie a migrácia

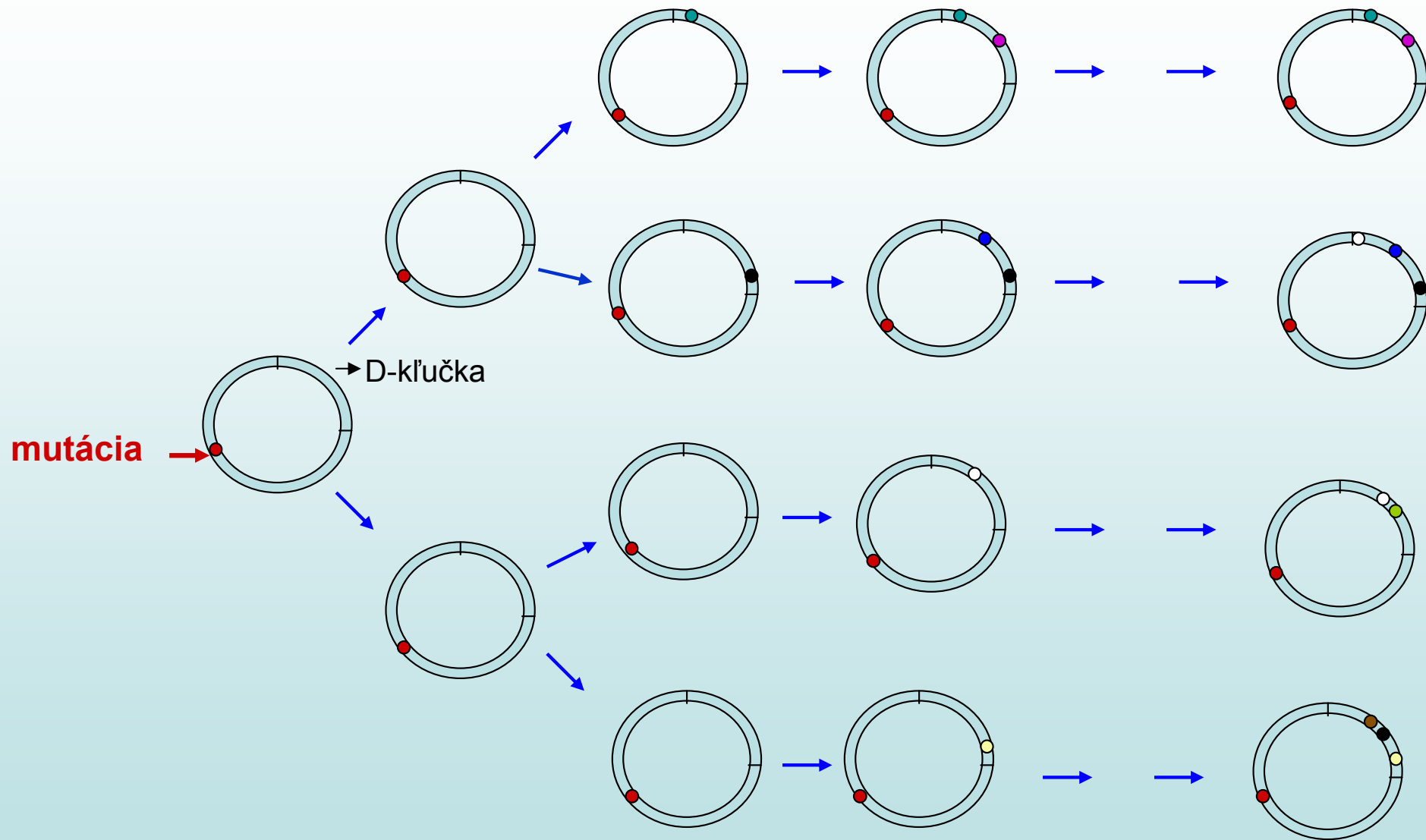

- Ak vieme, že haplotyp **B** je odvodený od **A** a haplotyp **C** od **B**, pričom jednotlivé haplotypy sa nachádzajú na uvedených kontinentoch, migrácia populácií prebiehala v smere, znázornenom šípkami
- V praxi sa častejšie sleduje migrácia haploskupín ako migrácia haplotypov
- Možné problémy: spätné mutácie; spätná migrácia

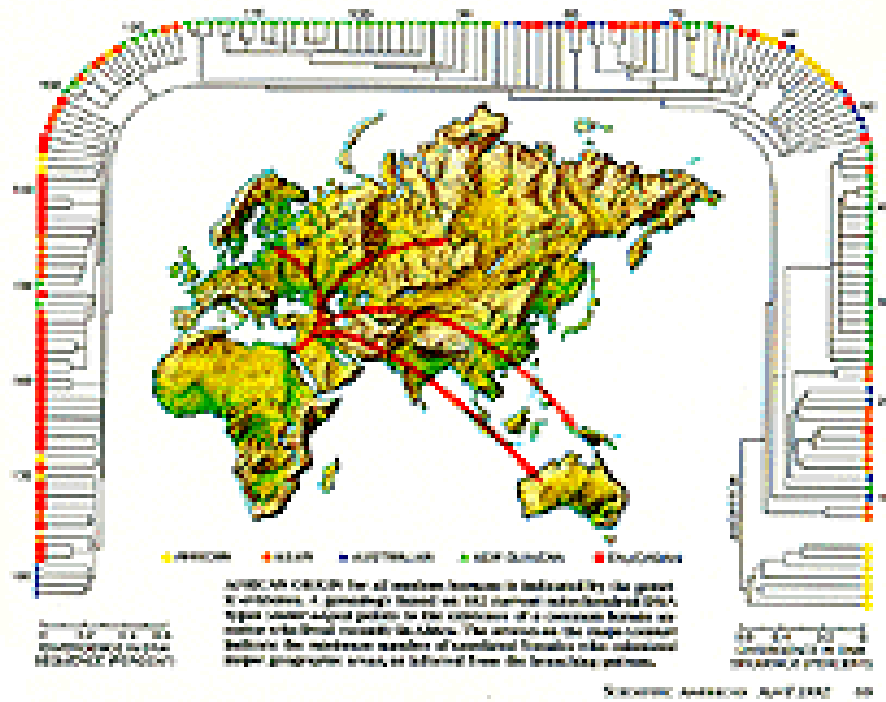

Odhad veku mutácie na mtDNA

S pribúdajúcimi generáciami od mutácie • vzrastá variabilita v sekvencii mitochondriálnej D-kľučky medzi nositeľmi tejto mutácie

„Mitochondrial Eve“/ „Out of Africa“

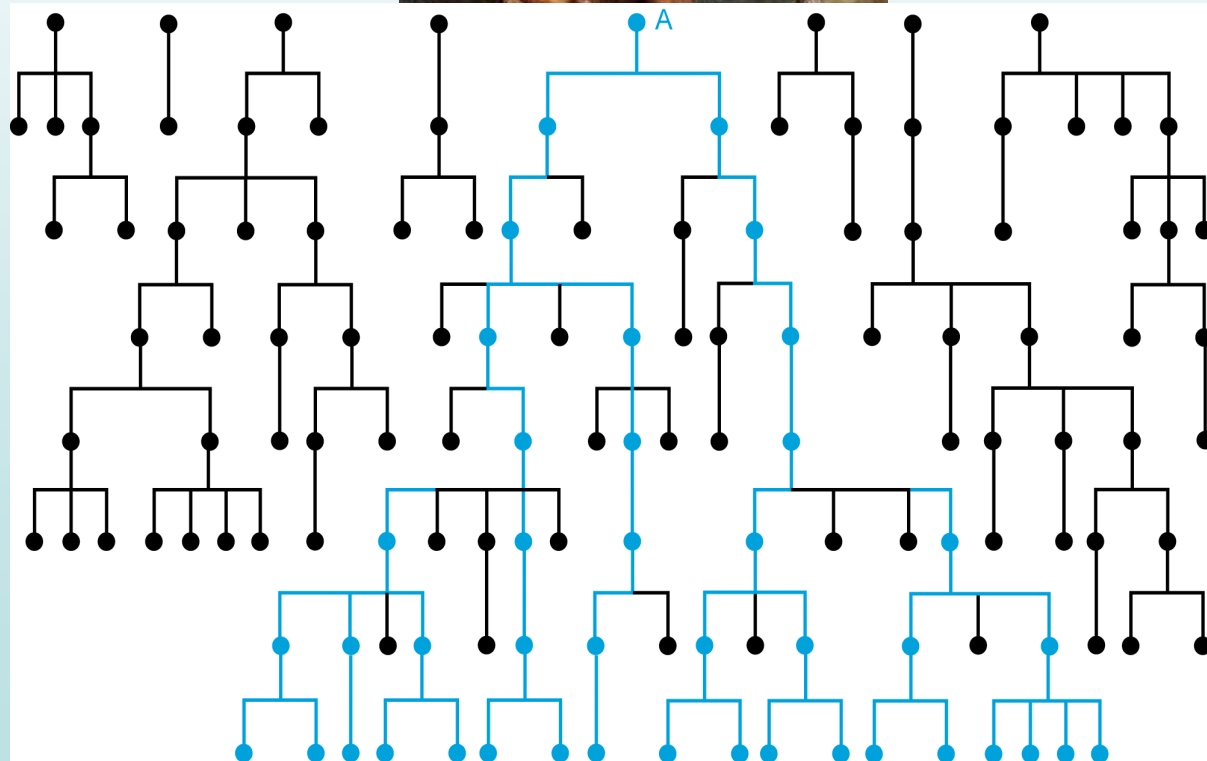
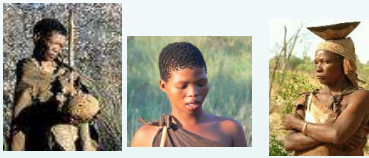
Rebecca L. Cann, Mark Stoneking & Allan C. Wilson
"Mitochondrial DNA and Human Evolution" Nature,
325 (1987), 31-6

Allan C. Wilson & Rebecca L. Cann
„The Recent African Genesis of Humans“ Scientific
American (April 1992), 22-27

„...all humans today can be traced along maternal lines of descent to a woman who lived about 200,000 years ago, probably in Africa. Modern humans arose in one place and spread elsewhere.“

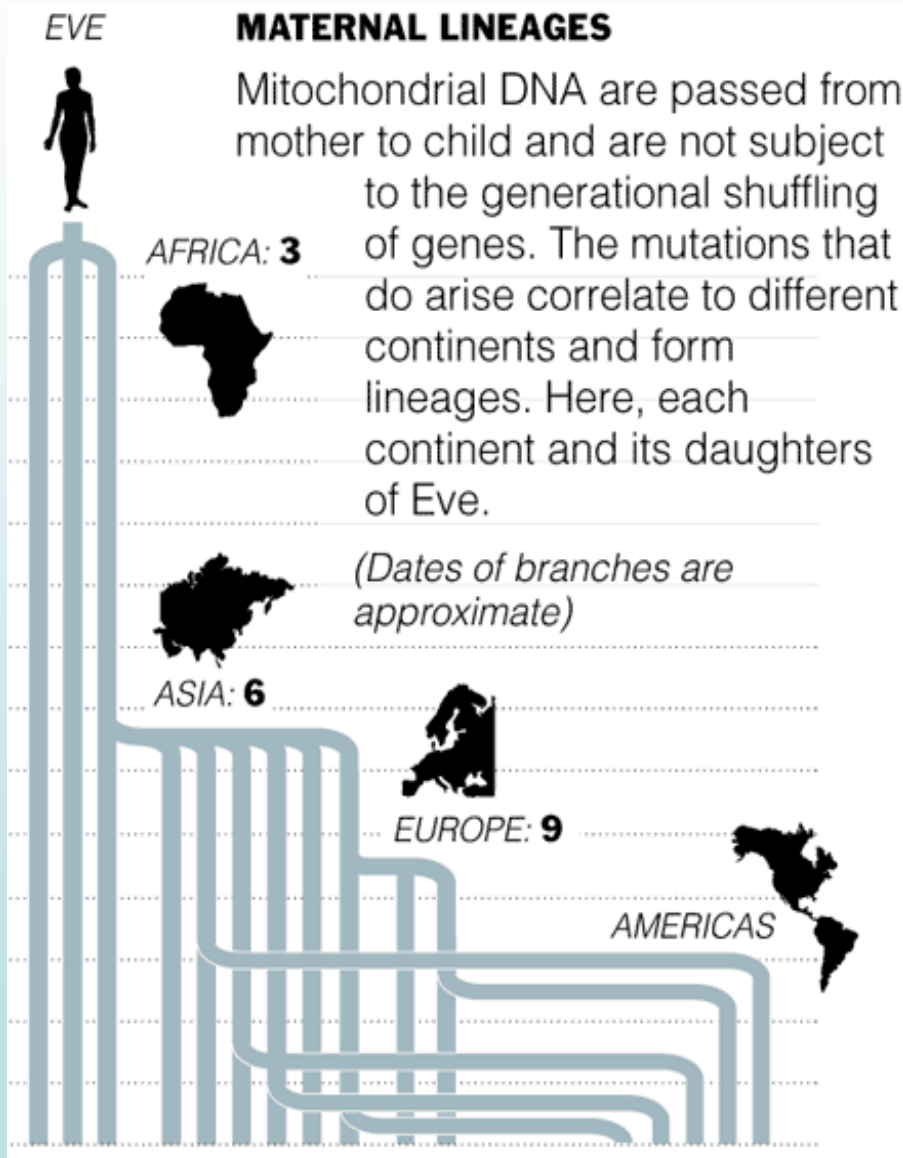
- súčasná variabilita mtDNA je najväčšia medzi africkými populáciami
- všetky ostatné mtDNA typy sú odvodené od pôvodných haploskupín nájdených v Afrike
- za predpokladu rovnomernej mutačnej rýchlosti došlo k rozdeleniu hlavných línií približne pred 140 000 – 200 000 r.

mtDNA a „mitochondriálna Eva“

- línie sa smerom dozadu (v čase) zbiehajú: **koalescencia**
- to umožňuje sledovať mtDNA línie ďaleko do minulosti až k spoločnej mtDNA „pramatke“ - žila pred cca 150 000 rokmi v Afrike: **„mitochondriálna Eva“**
- **len jej mtDNA sa zachovala dodnes**, hoci to samozrejme nebola jediná žena, ktorá vtedy žila
- štúdium mtDNA umožňuje rekonštruovať osídľovanie kontinentov

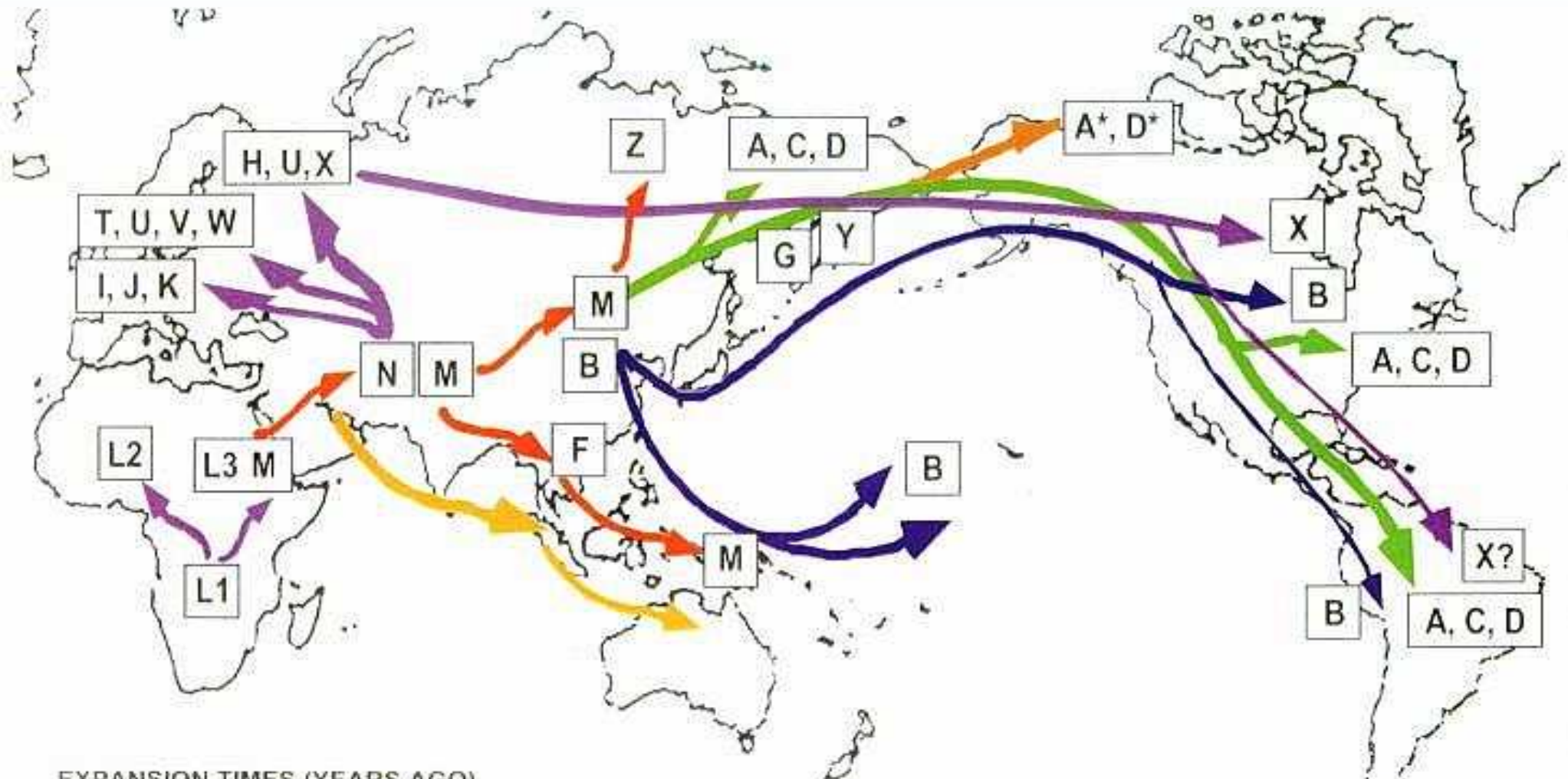
Haploskupiny mtDNA

Hlavné **haploskupiny** sú definované len niekoľkými mutáciami v kódujúcej oblasti mtDNA a ich výskyt vykazuje kontinentálnu špecifickosť:

- 3 v Afrike (L1, L2, L3); všetky haploskupiny mimo Afriky sú vlastne podskupinami L3
- 7 v Ázii a Oceánii odvodené z ancestrálnej línie M: A, B, C, D, E, F, G
- 9 v Európe, 7 hlavných, tzv. Eviných dcér: H, J, K, T, U, V, X
- 4 v Amerike: A, B, C, D – relatívne recentné osídlenie z Ázie

Rozšírenie hlavných línií mtDNA

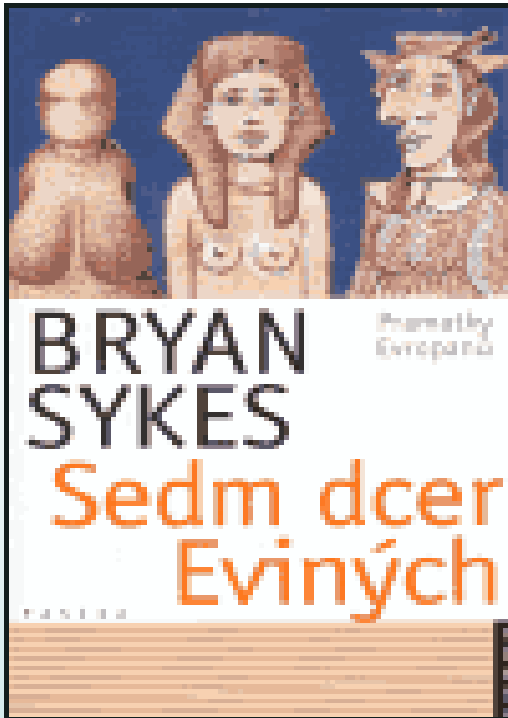

EXPANSION TIMES (YEARS AGO)

Africa	120,000- 150,000
Out of Africa	55,000- 75,000
Asia	40,000- 70,000
Australia/PNG	40,000- 60,000
Europe	35,000- 50,000
Americas	15,000- 35,000
Na-Dene/Esk/Aleuts	8,000- 10,000

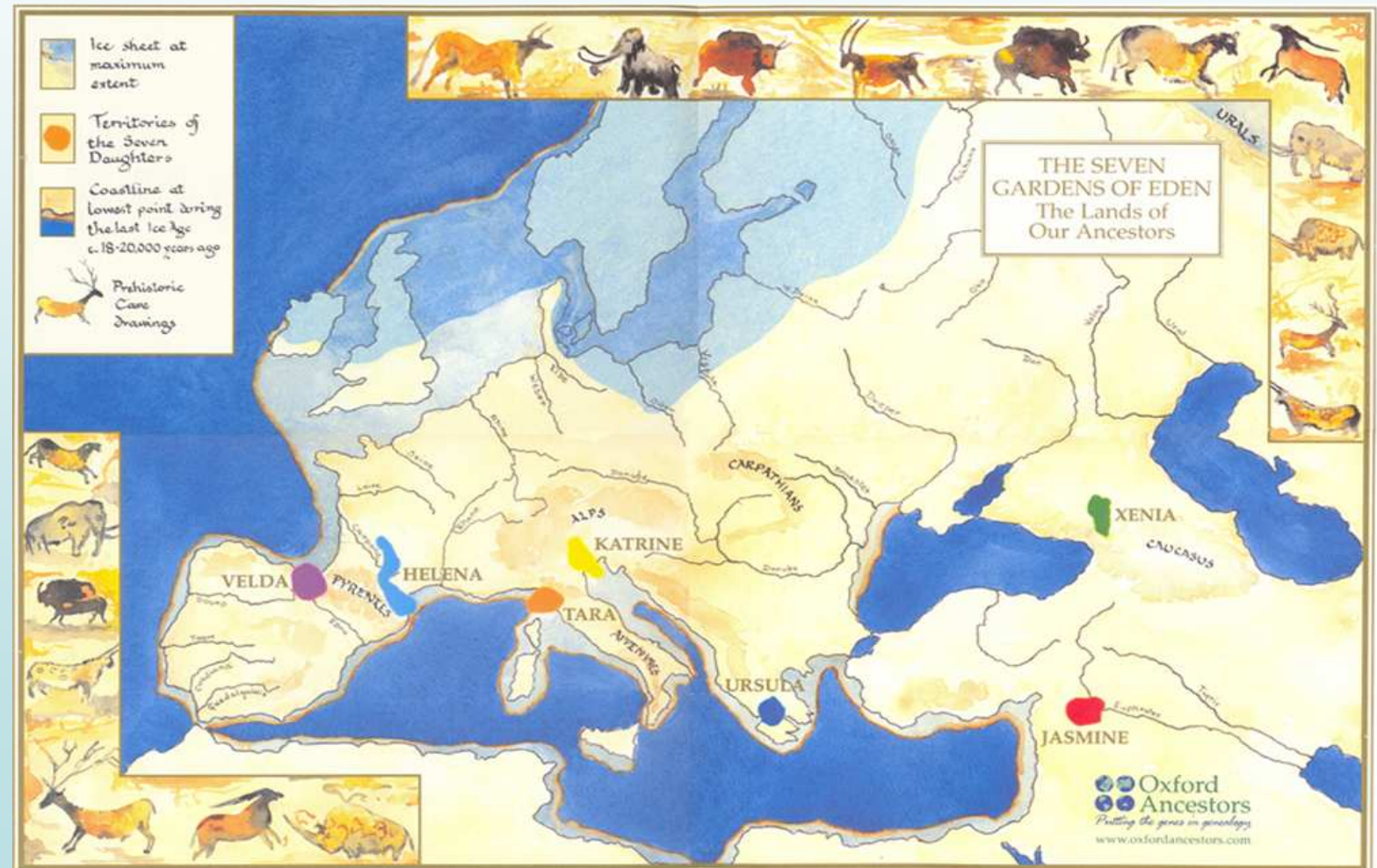

„Mitochondriálna Eva“ a jej „sedem dcér“ v Európe

V Európe je 7 hlavných haploskupín mtDNA: H, J, K, T, U, V, X – sedem „Eviných dcér“

Príslušnosť ku „klanu“ možno určiť testom DNA

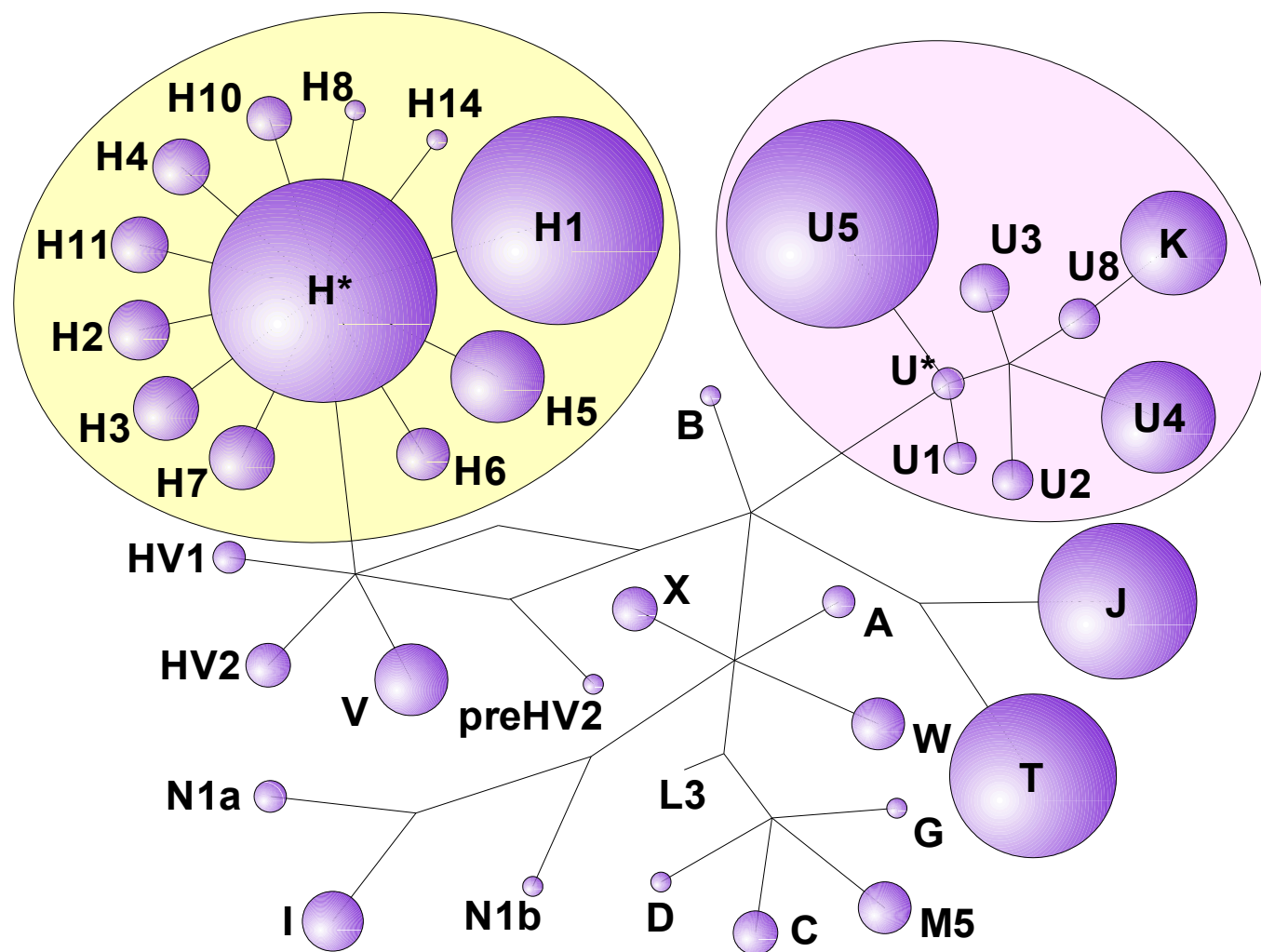

Helena	20 000 r.	47%
Jasmína	10 000 r.	20%
Katarína	15 000 r.	6 %
Tara	17 000 r.	9 %
Uršula	45 000 r.	11%
Velda	17 000 r.	5 %
Xénia	25 000 r.	2 %

„Sedem dcér Eviných“ na Slovensku

Tracing the maternal genetic roots of Slovaks – a phylogeographic analysis of mitochondrial DNA variability in Slovak population

Zuzana Koledová

Hs	%	vek (r.)
H	42%	21 000
J	8%	10 000
K	5%	20 200
T	9%	44 500
U	26%	57 000
V	3%	?
X	1%	25 000

Záver: ako inde v Európe

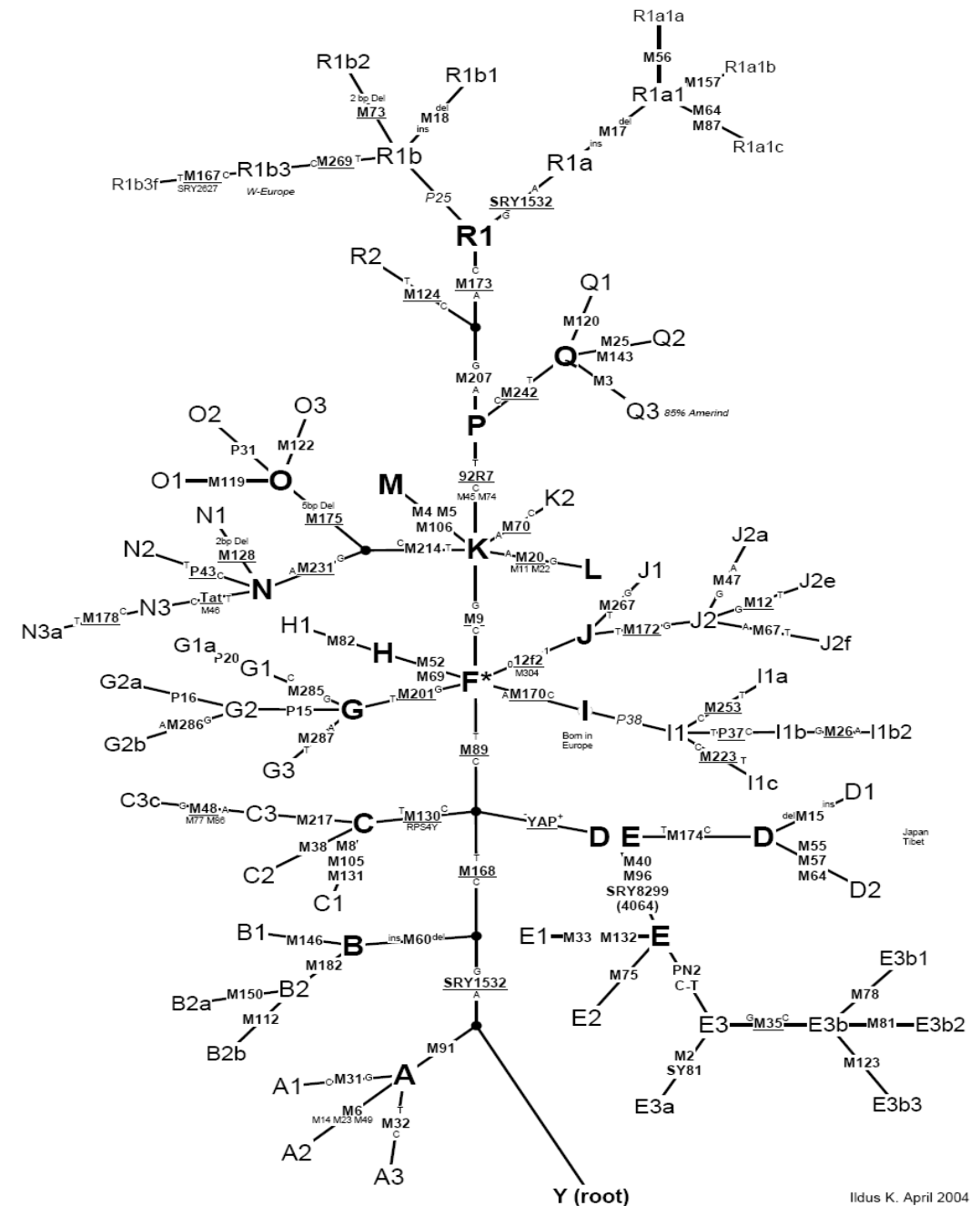
Markery (DNA polymorfizmy) na chromozóme Y

Bialelické markery (binárne)

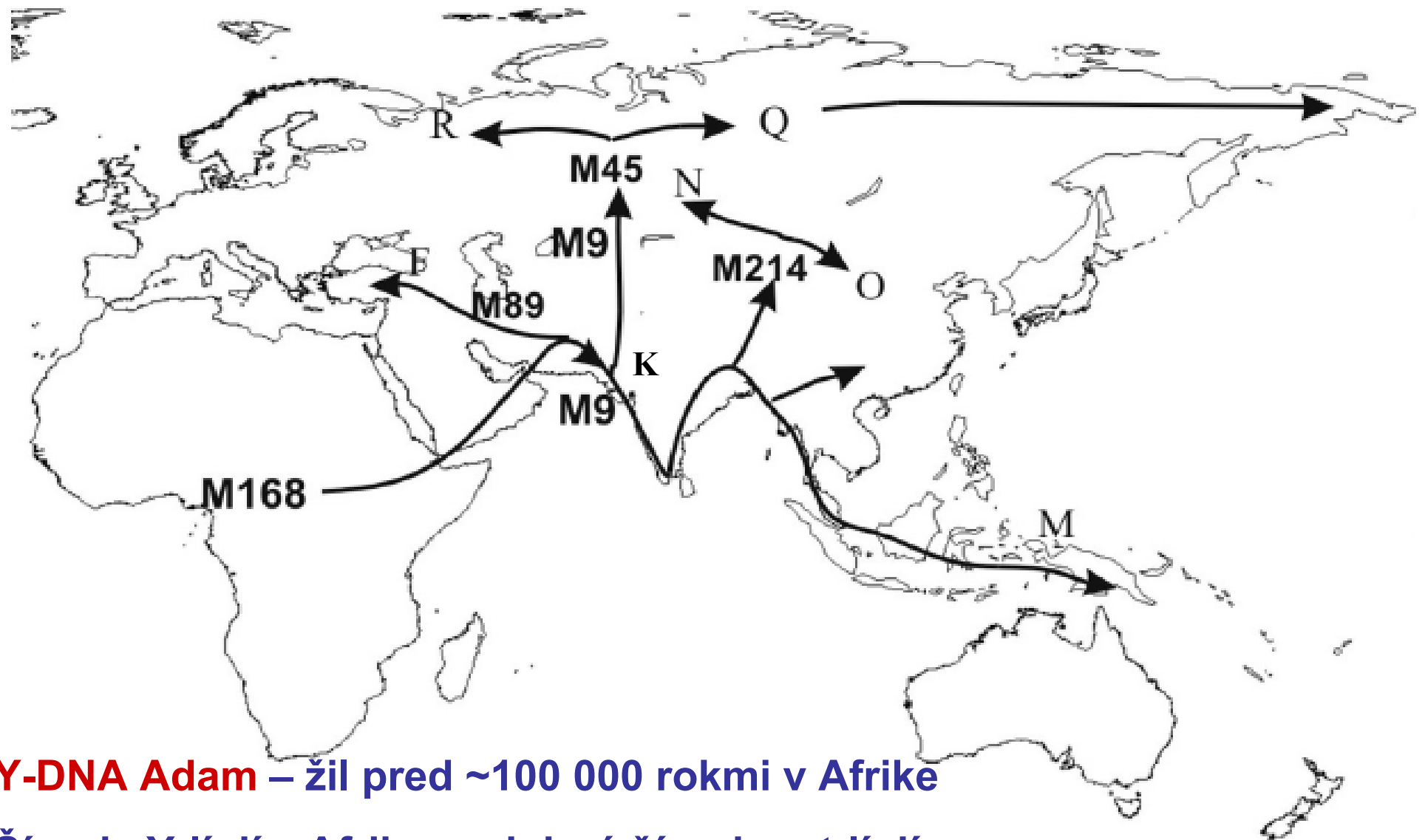
- SNP, indely: nastali sa v evolúcii len raz – definujú jednotlivé haploskupiny
- Nízka mutačná rýchlosť (10^{-8} /báza/generácia)
- Ancestrálne/odvodené štádium

Multialelické markery

- Mikrosatelity (STR polymorfizmy) a minisatelity (VNTR polymorfizmy)
- Vysoká mutačná rýchlosť (až 10^{-3} /generáciu) – definujú jednotlivé haplotypy
- stanovenie diverzity, odhad veku haploskupiny – podobne ako pri mtDNA

Šírenie hlavných línií chromozómu Y z Afriky

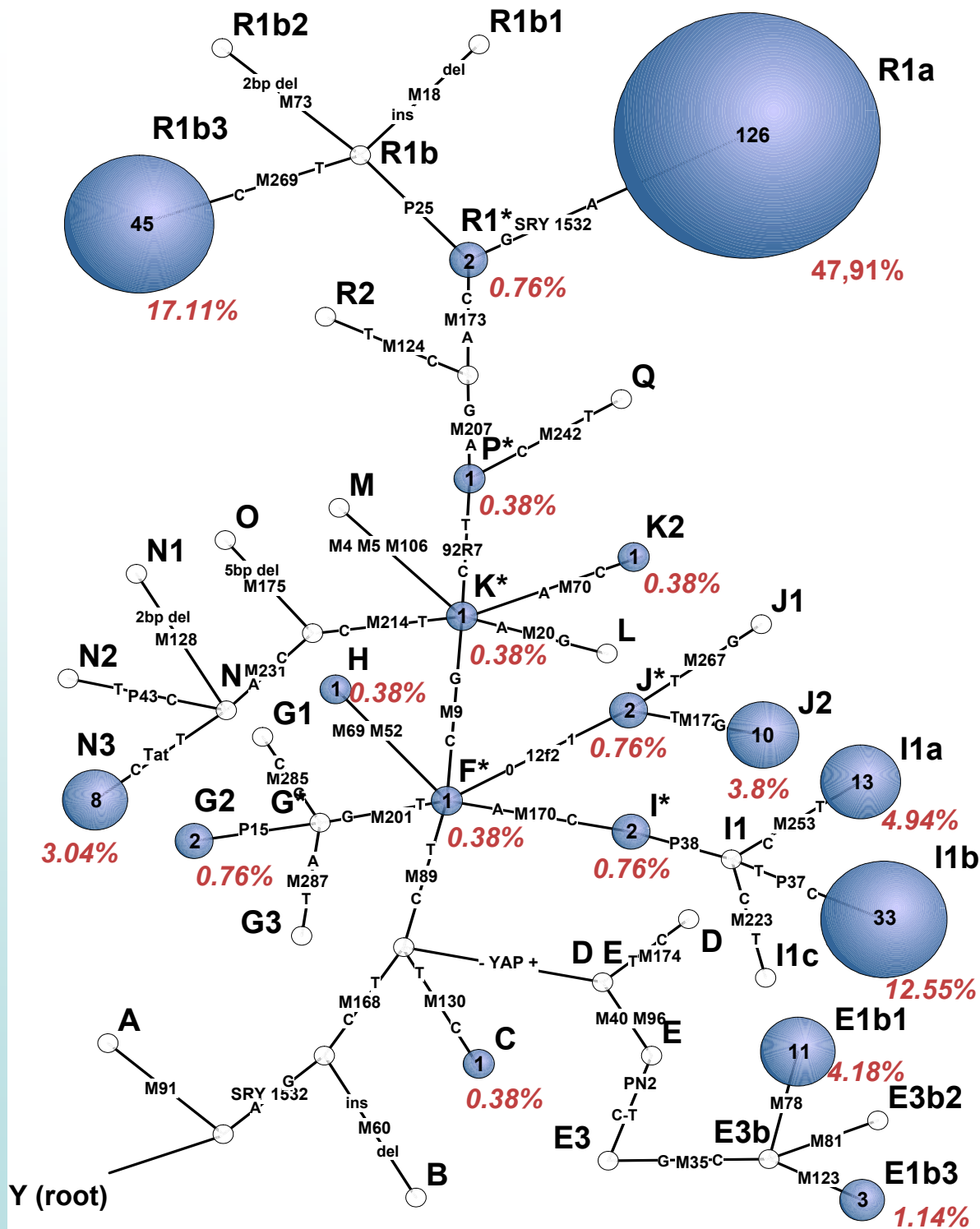

Y-DNA Adam – žil pred ~100 000 rokmi v Afrike

Šírenie Y-línií z Afriky podobné šíreniu mt-línií

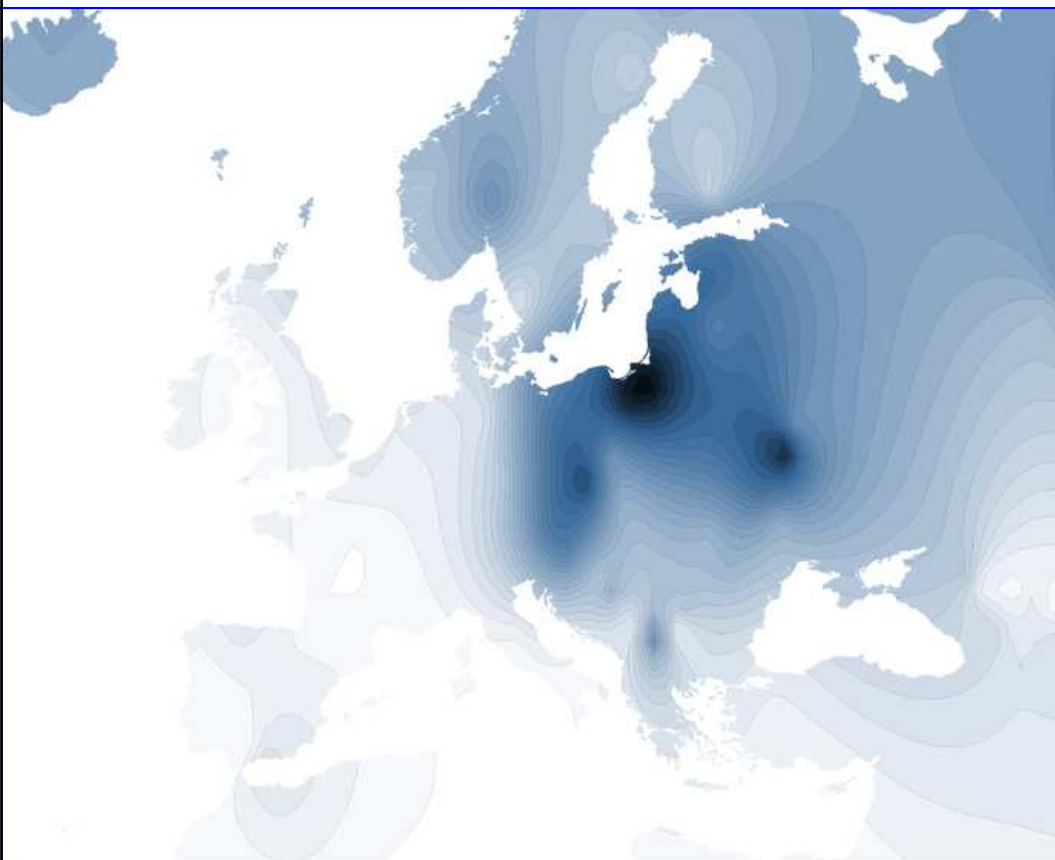
Hlavné Y-DNA línie v slov. populácii

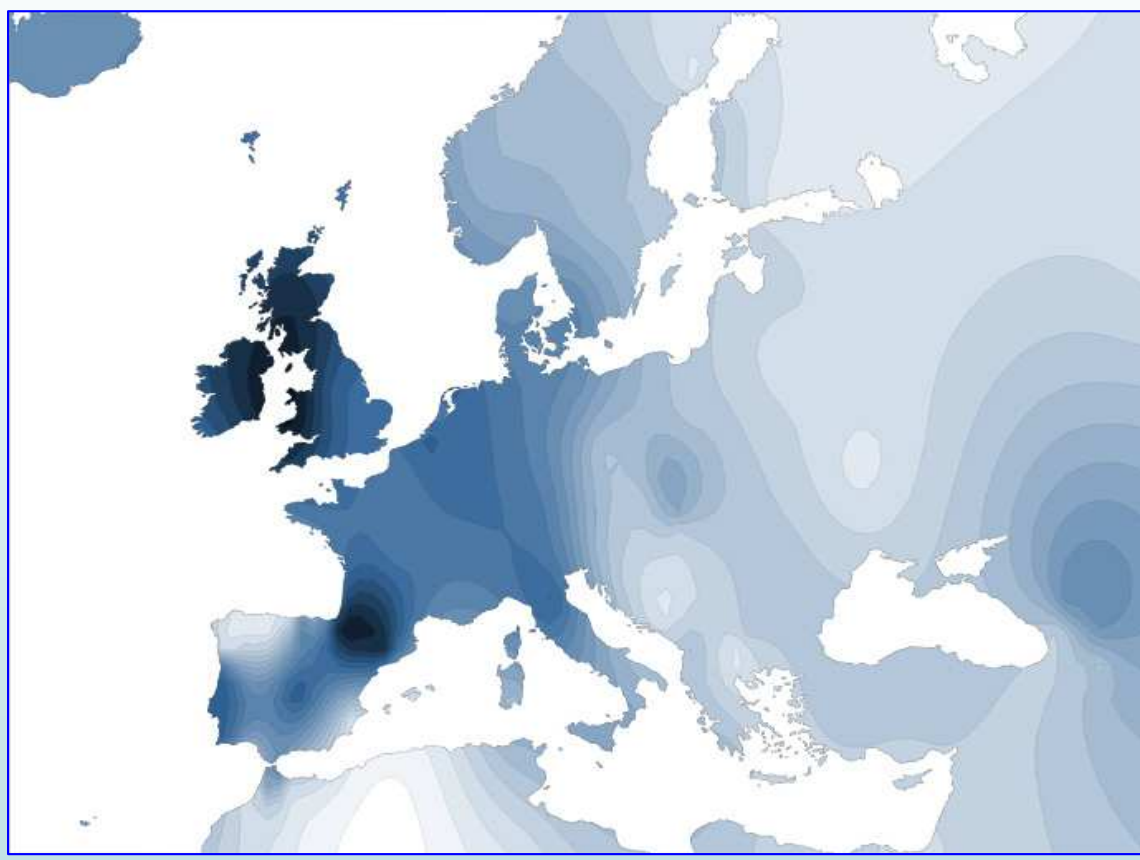
- Najčastejšou líniou je **R1a**, ktorá je aj najčastejšia v Európe spolu s **R1b** (65%)
- Spoločný predok **R1** žil pred 35 -40 tisíc rokmi
- Línia **I** – 22 % - pôvod z oblasti Balkánu – vek 22 000 rokov
- Línie **J** a **E**, ktoré sa považujú za **markery neolitickej migrácie**, majú početnosť cca 10% a vek ~ 10 000 r.
- Podobne ako inde v Európe

Rozloženie počtynosti haploskupín R1a a R1b

R1a

R1b

Neolitické osídlenie Európy

Približne pred 12 000 rokmi z oblasti Blízkeho Východu – v Európe nastalo vytlačanie lovecko - zberačských spoločenstiev roľníckymi – **neolit**. Šírenie ľudí lebo kultúry?

- väčšina mt a Y haploskupín v Európe je datovaná na dobu pred 35 000 – 50 000 r., „mladšie“ haploskupiny majú len **< 20 %-ný podiel** v mtDNA a Y-DNA európskej populácie – to sú haploskupiny neolitického (a neskoršieho) pôvodu
- neolitická migračná vlna predstavuje teda prevažne **šírenie kultúry** a spôsobu života (obrábanie pôdy, domestikácia rastlín a zvierat), **len v menšej miere šírenie ľudí**.

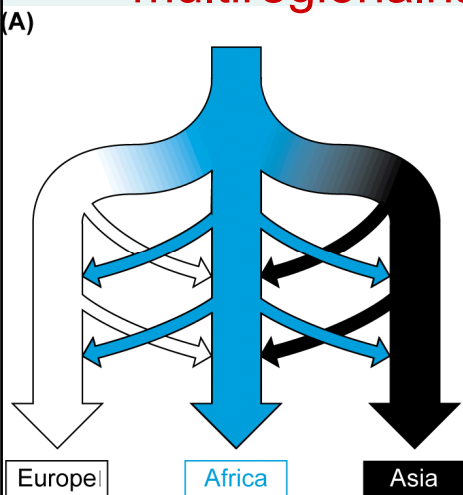
Dve hypotézy o pôvode *Homo sapiens*

1. Multiregionálna hypotéza

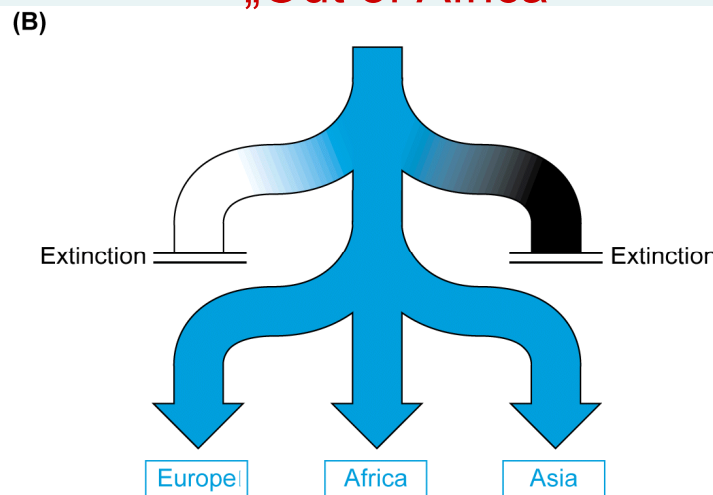
2. „Out of Africa“

- spoločný predok všetkých dnešných ľudí žil v Afrike približne pred 150 000 rokmi
- posledný spoločný predok pre africké a neafrické mtDNA Y-DNA žil pred asi 100 000 rokmi – migrácia anatomicky moderných do Ázie a Európy pred cca 60 – 40 tis. rokmi
- nahradenie populácií *H. erectus* moderným *H. sapiens* afrického pôvodu

multiregionálna

„Out of Africa“

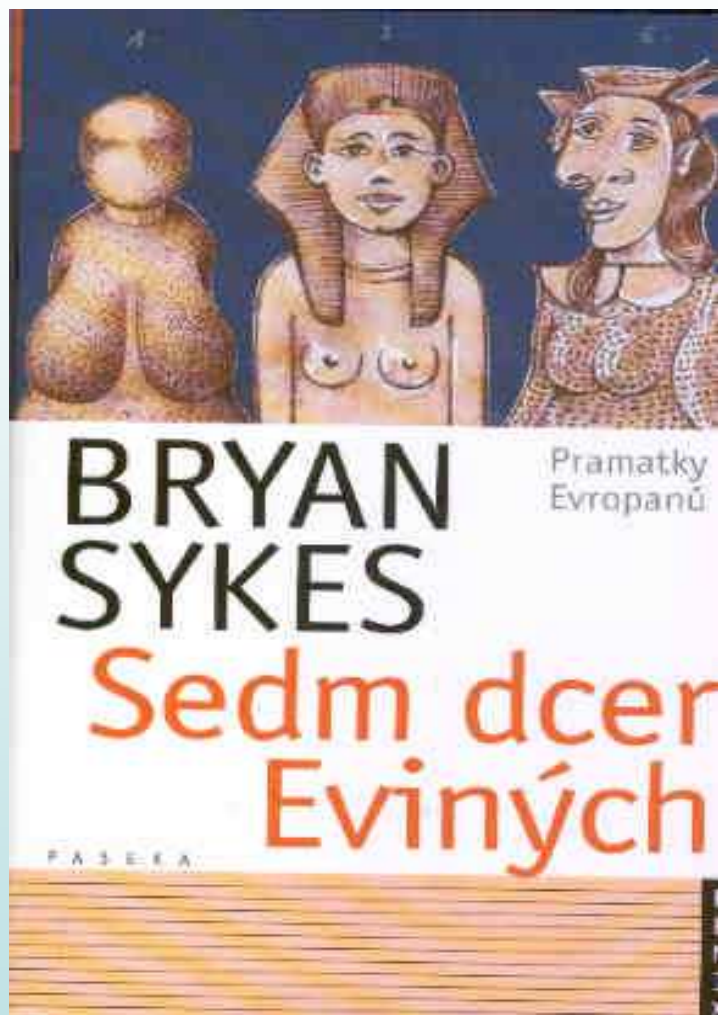

výsledky štúdia mtDNA a Y-DNA sú navzájom veľmi podobné (hoci nie vždy úplne identické)

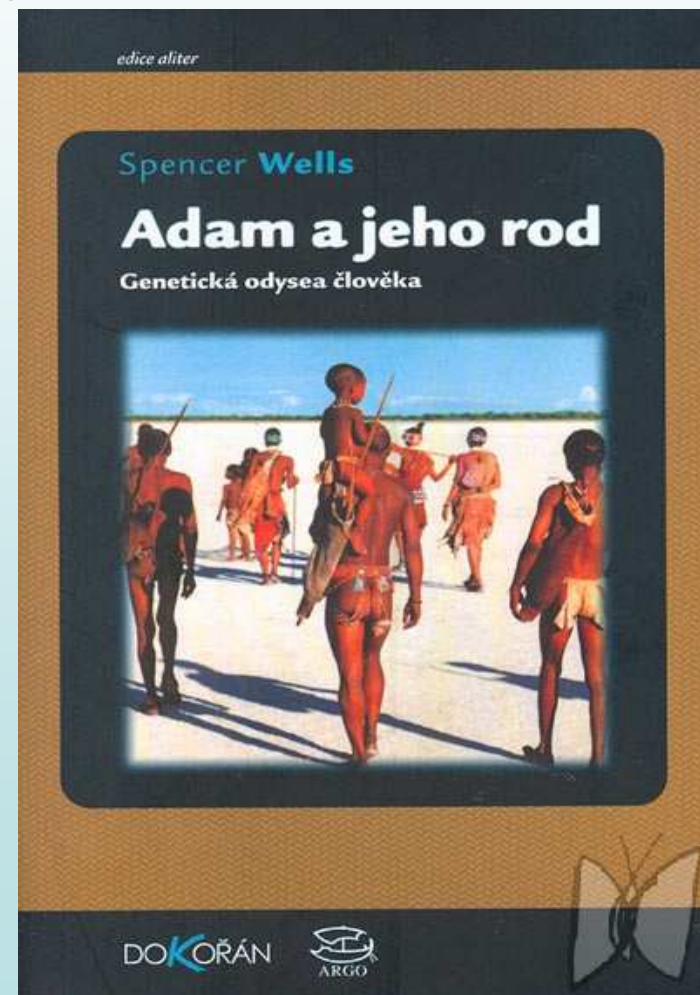

Prečítajte si

Bryan Sykes:
Sedm dcer Eviných
Vyd. Paseka

Spencer Wells:
*Adam a jeho
rod*
Vyd. Argo

Závery zo štúdia mtDNA a Y-DNA

- Relatívne recentný a monocentrický pôvod anatomicky moderných *H. sapiens*: platí hypotéza „Out of Africa“
- Osídľovanie kontinentov a trasy migrácií pomerne dobre rekonštruované; korešpondujú s archeologickými a historickými záznammi
- Podstatná časť (~80%) európskej populácie má paleolitický pôvod!
- Šírenie archeologických kultúr, resp. technológie, jazyka alebo etnicity nemusí vždy znamenať migráciu veľkých skupín jej nositeľov (príklad neolitu v Európe)
- *Homo neanderthalensis* pravdepodobne nevstúpil do vývojovej línie človeka
- Slovenská/česká populácia je typická (stredo)európska populácia
- Takže je úplne v poriadku, že o týždeň vstúpime do Schengenu!

- Bolo pre mňa ct'ou prednášať genetiku v Mendelovom meste
- Bolo pre mňa potešením spoznať sympatických študentov Prírodovedeckej fakulty Masarykovej univerzity, ktorým
  - ďakujem za pozornosť, ktorú venovali mojej prednáške;
  - prajem príjemné prežitie blížiacich sa sviatkov;
  - želám veľa úspechov pri skúškach – a v celom ďalšom profesijnom živote

